SIGNS OF THE OLD TURKIC LANGUAGE IN TATAR DIALECTS: SUFFIX *-DACHY* FUNCTIONING

Erjan Alkaya,
Frat University,
R-2, №:8, University Campus, Elâzığ, Turkey,
ealkaya16@gmail.com.

Three dialects relating to the kipchak group of the Turkic family of languages are found in the Tatar language: middle, western (Mishar) and eastern (the language of the Siberian Tatars). Among the Tatars living in the Volga and Ural region, the number of native speakers of the Mishar dialect is the second largest after Kazan Tatars. The middle dialect is at the heart of the Tatar literary language, however, the Mishar dialect and its subdialects are also important in language development. Despite the linguistic affinity of the Mishar subdialects to the literary language, they have certain dialectal features and preserve ancient language phenomena.

This article deals with the features of the Mishar dialect and subdialects which played an important role in the formation of the Tatar nation and are currently spoken in different regions of Russia. The article explores the preservation and peculiarities of use of the suffix ***-dachy*** in these dialects, noted in the Old Turkic written sources.

Key words: suffix-***dachy***, Tatar language, Mishar dialect, Turkic language, Old Turkic language.

The suffix ***-dachy*** forms the future verb tense and the participle in the Old Turkic language. There are examples of adding the voiceless form ***-taçı/-teçi*** to "r, l, n" in the consonantal stem and adding the voiced form ***-daçı/-deçi*** to the vowel stem and other consonantal stems in Orkhon inscriptions [1:97].

This suffix appeared for the first time in the Orkhon inscriptions: *ölteçi bodunug tirgürü igittim* (KT D, 29) 'I recovered the dying people'; *eki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu* (T, 14) 'Do we have two-three thousand future soldiers'; *üküş ölteçi anta tirildi* (BK D, 31) 'many goners recovered there'; *ölteçiçe sakınıgma türük begler bodun* (BK D, 2) 'the Turkic people, becks (rulers), thinking about death'. As seen from the examples, the suffix ***-dachy*** plays an attributive and substantivized role in the sentences [2: 171].

The verbs with this suffix play different roles in the Orkhon inscriptions. It means the future tense of the verb and expresses action which will be performed after the moment of speech: *tabgaç oguz kıtañ buçegü kabışsar kaltaçı biz* (T, 12-13) 'the chins, the Chinese, the Oghuz – if these three get together, it will be bad for us'; *ol yergerü barsar türük bodun ölteçi sen* (KT G, 8) 'if you, the Turkic nation, go to that place, you'll die'; *sü yorılım tedeçi*' let's have the army, he would say';*ötüken yış olorsar bengü il tuta olortaçı sen* (KT G, 8) 'If you visit Otukan often, you'll rule the country for ages' [2: 187-188].

The verbs with the suffix ***-dachy*** play an attributive role and are substantivized more often in the Old Uyghur records. For example: *törtdin yıŋak erdeçi begler* (U III, 2) 'becks coming from four corners'; *nom, boşgut boşgundaçı tüzünler* (TT V B, 52) 'rebels who will be taught a lesson'; *kelteçi arkış* (H.-ts., 76) 'coming coffle (caravan)';*ordu karşı közeddeçi* (U III, 4) 'a person who will watch the horde'; *anıŋ utru turdaçı yok* (U IV, 283) 'nobody is against him', and others. There is a negative form of this suffix ***-madaçı*** in the texts written during the Uyghur period: *sizni **ayamadaçıagırlamadaçı** yok* (Ht V, 42) 'you won't be appreciated, respected'; ***sevmedeçi*** *idi yok* (Suv 579, 12) 'there is no host who won't love'. The German scientist Marsel Erdal who studies the Uyghur records tells us that substantivized participles with the suffix ***-madaç ı*** and with declensional endings are often used [3: 289]. This suffix is also used as the form of the future tense in the Uyghur records: *aŋ kininte öŋi öŋi adrıltaçılar* (U III, 19) 'at last everyone will be divided' [4: 106-107].

The suffix ***-dachy*** is described as the form of future participle in the texts of the Kara-Kanidperiod. Mahmud Kashgari studied deverbative adjectives and identified the suffix ***-dachy*** as the suffix deriving adjectives from verbs in Oghuz, Kipchak, Yemek, Yagma, Argy, Suvar, Pecheneg and nomadic tribes' languages [5: 32]. He gave the following examples: *bardaçı er* 'a man who will go', *keldeçi er* 'a man who will come'. He also mentioned that the suffix seldom meant the subject formed on the basis of the substantivized participle [6: 24]. He wrote that "the verbs in forms *tapınguçı* 'worshipping', *yükün-güçi* 'humble, obedient'

in the languages of other Turkic nations are used in forms *tapın-daçı, yükün-deçi*in the Oghuz language" in his tractate devoted to the suffix (DLT II, 168). Examples such as *suwgar-daçı* 'a person, who takes to drinking' , *todgur-daçı* 'supporter', *togra-daçı* 'a person who cuts' (DLT II, 256) of this tractate proved Mahmud Kashgari's ideas. There are such examples as *tut-taçı* (DLT II, 296) 'keeper', *bitit-teçi, közet-teçi* (DLT II, 218) 'writer', 'spectator' and others formed with the help of the suffix ***-taçı/-teçi*** in this tractate [7: 215]. There are a lot of examples of adding the suffix to a verb and making the future participle in "Kutadgu Bilig": *Bilip sözledeçi kişi bar öküş/Anı bildeçi er maŋa ked küsüş* (KB, 207) 'There are a lot of people who will know what they are going to talk about / The man who will understand him is dear to me'; *Yaruttaçı erni yorık tilni bil* (KB, 162) 'Know the value of the dear language which will illustrate the basis for life'; *Tilekim söz erdi ay bilge bügü/Kidin keldeçike özüm sözlegü* (KB, 192) 'Hey, the scholar, the judge, my wish is to say a word / To say a word which will be left to the future' [8: 170]. The suffix within the meaning of the future tense was used very seldom in the tractates written during the Kara-Kanid period: *Yavuz iş uçuz ol isiz boldaçı* (KB, 901) 'Evil behavior is not dear, it will always be bad'; *Usal bolmagıl ay tirig boldaçı/ Tirig bolduŋ erse özüŋ öldeçi* (KB, 1066) 'Hey, who will stay in life, don't be evil /If you are ever alive you'll die one day'[8: 187].

There are a lot of examples of using the affix ***-dachy*** in the works written from the Old Turkic period to the Kara-Kanid period. Its meaning was broad, it referred to the future tense or participle.

This form was used seldom in the texts of the middle Turkic period. It was mainly used as the characteristic of the participle in the works written in the Turkic language with Kipchak base in Khwarezm and Old Anadolu.

For example, there is just the meaning of the participle of the suffix ***-daçı*** in the book "Nahdg el-Pharadiz" written in Khwarezm district: *Ferişteler Taŋrı te'âlâdın peygambar 'asnuŋ kılmış kıldaçı zelletlerini yarlıkatu tileyürler* (NF, 4-4), 'Angels wish Allah to forgive prophet Muhammed's past and future sins'; *Peygambar 'asnuŋ kelmiş keldeçi yazukını yarlıkamışdın soŋ magfiretini tilese ummatınga sezâ turur* (NF, 83-17) 'After forgiveness of Prophet Muhammed's past and future sins, if he wishes he will be his follower'. The suffix ***-taçı*** in the word *sıgtaçı* 'a person, who makes somebody cry' gives the meaning of the substantivized participle in the Khwarezm record, known in the study of theTurkic languages as the Ibn-Mohanna trilingual (Arabic-Turkic-Mongolian) dictionary "Hilyatul-lisan va Hulbatul-Bayan"[9: 61].

It was used mainly as the characteristic of the participle in the works written in the Kipchak language: *keldeçi ay* (T, 28) 'next month', *keldeçi yıl* (T,107, 28) 'next year' [10: 141], *tuvurdaçı kız* (CC, 151, 5) 'a girl who will give birth', *kökni, yerni yarattaçı* (CC, 137, 6) 'who created the sky, the earth' [4: 106], *barçamız öldeçibiz* (V56b, 22) 'we all will die', *Sunkur bardaçıdır* (V60b, 4-5) 'Sunkur probably will go' [11: 196].

There are ***-tachy, -tachi, -dachy, -dachi*** forms of the suffix in the Old Turkic language, but there is just its sonorous form in the works written in the Old Anadolu language. The form ***-dachy, -dache*** is used seldom in the works "Bahdgatul-Hadaik", "Garipnama" written in the 13-14th centuries, and the suffix ***-dech*** was used to form the future tense and participle and was substantivized in the works of the 15th century: *keldeçi yıl* (BH, 143-22) 'next year', *gelmişüŋ geldeçinüŋ ma'budı ol* (APG, 24-5) 'he is the person of future worship', *ol kim dirildi öldeçi ol* (BH, 121-5) 'he who recovered will die' [1: 99], *geldeç yıl* (KŞ. 638; KŞ. 2155) 'next year' [12: 124], *geldeç evsim* (Kesir. XV, 399) 'will speak' [13].

There is a tractate devoted to the evaluation of the use of the suffix ***-daçı*** in written sources studying the Turkic languages. The form ***-daçı*** in the works of Old Turkic, Kara-Kanid period was analyzed in Kemal Araslan's work "Eski Türkçe'de İsim-Fiiller" dedicated to this problem. The scholar studied that the verb in this form is determinate, substantivized and is inflected for case in the context [14: 61-66].The scholar also analyzed the peculiarities, functioning and numerous syntactic relations of the suffix ***-daçı*** [14: 132, 134, 135, 139-151]. M.Mansurogly studied the meanings of the suffix in the written sources of the Old and Middle Turkic period and gave examples from the works written in the Old and Middle Turkic period in his article "Türkçede ***-taçı*** Ekinin Fonksionları" [4: 105-108]. The meanings of the future participle [1: 96-99] and participle substantivization of the affix ***-daçı*** were studied in Nasrin Bayraktar's monography "Türkçede Fiilimsiler" [1: 61-66].

Zajnap Korkmaz's research written in this regard was valuable. He noticed that affixes ***-tachy, -tachi, -dachy, -dachi*** mentioned in Orkhon and Yenisei inscriptions had the meaning of the future tense, also they could be substantivized and be inflected for case; he noted that this form was used in

Mahmud Kashgari's dictionary less often and he identified its meanings in the Old Anadolu language [7: 215]. The scholar returned to this issue again in his article "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", and underlined that this affix mentioned in the dictionary was a traditional peculiarity of the Oghuz language [15: 252-253]. G.Gulsavin's article in which the author developed Z.Korkmaz's ideas and gave examples is also worth noticing [16: 15]. Malak Ozjetgen also paid attention to the words formed with the help of the suffix ***-daçı*** in the dictionary "Kitabe madgmuge tardgemani torki va gadgami va maguli va farsi" which was the monument of Mamluk-Kipchak Egypt sultanate, and gave examples: *keldeçi ay, keldeçi yıl.* He thought the affix ***-daçı***/***-deçı***, which was not mentioned in other works written in Mamluk territory, for example, in the dictionary "Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk", was a specific form of the Turkmen (Oghuz) language [11: 197].

The form ***-dachy, -dachi, -tachy, -tachi*** which had a lot of functions in the language of the documents written in the Old and Middle Turkic period was not used in the records of a later period. According to Madgdut Mansuroglu, this suffix is an archaic form which was specific for a short period, for the records of the Old and Middle Turkic period and was not used in the Turkic languages. The scholar said, the suffix ***-dachy*** was kept only in some subdialects of the Tatar language [4: 105]. E.R.Tenishev wrote that this affix was used in the Qaraei and Altai Turkic language. The word *aldachy* has the meaning 'death angel, demon' in the Altai Turkic language, the word *bildachi* has the meaning 'expert, scholar'[17: 468].

Madgdut Mansuroglu's thoughts about the use of the affix ***-dachy*** in some subdialects of the Tatar language made us perform new research. Indeed, we discovered that the affix which was actively used in Old Turkic records is being used in the Mishar Tatar dialect of the Tatar language and has a lot of functions.

The Tatar language belongs to Kipchak, North, North-West, Mountain group in the Turkic languages classification. The Tatar literary language dealt with vernacular peculiarities in the middle of the 19th century, and it was finally formed on the grounds of dialects with similar structures at the beginning of the 20th century. The Middle and Mishar Tatar (Western) dialects form the basis of the Tatar literary language. The Siberian Tatar dialect is a passive dialect towards the literary language, but has common features with the Tatar literary language [18: 17]. The Mishar Tatar dialect consists of the following subdialects:1) the Sergachsky subdialect (in Nizhni Novgorod province), 2) the Chistopolsky subdialect (in Tatarstan and Samara province), 3) the Drozhzhanovsky subdialect (in Tatarstan and Chuvashia), 4) the Melekessky subdialect (in Ulyanovskprovince), 5) the Khvalynsk subdialect (in Ulyanovsk province), 6) the Temnikovsky subdialect (in the South-West of Mordovia), 7) the Lyambirsky subdialect (in the South-East of Mordovia), 8) the Kuznetsksubdialect (in Penza, Saratov and Volgogradprovinces), 9) the Mordva-Karatay subdialect (in Tatarstan), 10) the Bajkibash subdialect (in Bashkortostan), 11) the Sarlyksky subdialect (in Orenburgprovince), 12) the Sterlitamak subdialect (in Bashkortostan) [19: 37].

The Mishar Tatar and Middle dialects have a lot in common. The Mishar subdialects are divided into two (Ch and Ts) groups. The Ch-dialects are the Temnikovsky, Lyambirsky, Kuznetsk, Khvalynsk, Melekessky, Mordva-Karatay and Sarlyksky; Ts-dialects are Sergachsky, Drozhzhanovsky, Bajkibash and Sterlitamak dialects. The Chistopolsky subdialect is mixed (Ch and Ts) [20: 9-10].

The way of forming the participle with the help of the suffix ***-dach*** is preserved in the Mishar Tatar dialects of the Tatar language. It is used in forms *buldach/buldats* formed by addition to the stem bul- mostly in the Chistopolsky, Drozhzhanovsky, Khvalynsk, Kuznetsk and Sergachsky dialects. The scholar L.T.Makhmutova who studied the Mishar dialects paid much attention to the fact that the suffix ***-dach, -dats*** is added to the words meaning relationship, proximity: *kilen buldaç* 'will be the daughter-in-law', *kiyew buldaç* 'will be the son-in-law', *koda buldaç* 'will be the matchmaker' and others; *eti buldaç* 'will be the father', *apa/seŋel buldaç* 'will be the sister'. The participle *buldach* is substantivized and takes possessive endings: *kilen buldaç-ım* 'my being daughter-in-law', *kilen buldaç-ıŋ* 'your being daughter-in-law', *kilen buldaç-ı* 'her being daughter-in-law' [21: 80].

F.Yusupov thought that this form was characteristic of the future participle, and mentioned its usage in the expressions 'a person who will be the son-in-law', 'a person who will be the daughter-in-law' meaning the relationship [22: 80]. L.Zalyay also noticed that the meaning of the participle formed with the help of the suffix ***-dachy*** was broadened in modern language, he mentioned that it was preserved in some words meaning family membership in the Mishar dialect: this is her fiancé, this is his fiancée, and others [23: 241].

Usage of the suffix *-dach* in the Mishar Tatar dialects

I. Participle with the suffix *-dach* substantivization

I.1.Usagein the Nominative case and with possessive endings. The form used with possessive endings is a subject or object in a sentence: *Barıgız, kan'na buldaçısın da küregez* (TXS II, 233)'Go and meet mother-in-law'; *Bu kilen buldaçlarıbula inde* (OİTD, 180) 'She is daughter-in-law'; *Kiyew buldaçıda bik uŋgan inde* (OİTD, 180) 'Son-in-law is very talented'; *Kan'n'a buldaçlarıda big yej bit ele* (OİTD, 180) 'Mother-in-law is still very young'; *Xatın buldaçı tenle kitken istansaga, ir buldaçı-igençe kenne* (OİTD, 180) 'A wife went to the station at night, her husband went there next day'; *Savit persidetelebuldaçı katını* (OİTD, 180)'Local council chairman's wife'.

I.2. Usage with case-endings. The participle with the suffix ***-dachy***, substantivized and used with different case-endings, expresses subject-object relationships. Examples:

*Minem yaktan dürt par ertsi kilde ertsiler kildeler ilahi kadir mine yeş kilen **buldatsını** kütereb alıp agişek aldına kertep birdeler* (MTD, 105) 'Four couplesof guests came from my side and they reached me, the young daughter-in-law, and took me to a white doorstep'; *Minĭm kilen **buldatska** tege atrisnı birermen* (MTDY, 90) 'I will give that piece of fabric to my daughter-in-law'. Tırdı kene-tene şul minem *kilen **buldaçlarda*** (OİTD, 180) 'He/She spent day and night at my daughter-in-law's place'.

I.3. Usage with plural endings. The suffix ***-dach*** with plural endings means a subject:*Tuyga koda **buldaçlar** kile digenner ide* (MTDY, 90) 'They said, matchmakers would come to the wedding'.

I.4.Usage with postpositions. According to the collected material, a substantivized participle with the suffix ***-dach*** can also be used with postpositions. For example: *Kiyew **buldats** belen berge kat'tılar* (TXS II, 203) 'They came back with son-in-law'. *Kilen **buldaçım** belen Çistayga bardık* (MTDY, 90) 'I went to Chistopol with my daughter-in-law'.

II. Usage as the future participle

II.1. A future verb form with the suffix ***-dach*** is seldom used in subdialects. The suffix research showed that it is used as a substantivized participle [24: 168]:

*Birnege ü bizeklere, almalı sölgeler, tsarşaw alıp kile kelen **buldats** keşe* (TM, 57) 'Daughter-in-law's dowry should be the house decorations, curtains'. *Minem yaktan dürt par ertsi kilde ertsiler kildeler ilahi kadir mine yeş kilen **buldatsını** kütereb alıp agişek aldına kertep birdeler* (MTD, 105) 'Four couples of guests, came from my side and they reached me, the young daughter-in-law, and took me to a white doorstep'. *Barıgız, kan'na **buldaçısın** da küregez* (TXS II, 233) 'Go and meet mother-in-law'. *Kiyew **buldats** belen berge kat'tılar* (TXS II, 203) 'They came back with son-in-law'.*Kilen **buldaçım** belen Çistayga bardık* (MTDY, 90) 'I went to Chistopol with my daughter-in-law'. *Tuyga koda **buldaçlar** kile digenner ide* (MTDY, 90) 'They said, matchmakers would come to the wedding'. *Minĭm kilen **buldatska** tege atrisnı birermen* (MTDY, 90) 'I will give that piece of fabric to my daughter-in-law'. *Savit persidetele**buldaçı*** katını (OİTD, 180) 'Local council chairman's wife'.

II.2. The ways of showing the signs characteristic of a subject and without any relation to the tense:

*Tırdı kene-tene şul minem kilen **buldaçlarda*** (OİTD, 180) 'He/She spent day and night at my daughter-in-law's place'. *Bu kilen **buldaçları** bula inde* (OİTD, 180) 'This is a daughter-in-law'. *Kiyew **buldaçı** da bik uŋgan inde* (OİTD, 180) 'Son-in-law is very talented'. *Kan'n'a **buldaçları** da big yej bit ele* (OİTD, 180) 'Mother-in-law is still very young'. *Xatın **buldaçı** tenle kitken istansaga, ir **buldaçı**-igençe kenne* (OİTD, 180) 'A wife went to the station at night, her husband went there next day'.

We paid attention to the fact that there exist forms ***-dakchy, -daktsy*** that are structurally alike and similar in meaning and the suffix ***-dach*** in the Mishar dialects. L.T.Makhmutova connects this suffix with the form ***-dukchy*** used in Old Turkic language [21: 181]. These suffixes are used just with the verb *bul-* as an attribute and are substantivized:

*Kiyew **buldakçı** keşebez armiyege kitte*(MTDY, 90) 'Our son-in-law went into the army'. *Kaynana **buldakçıga** külmek yawlık namazlık bit sörtkeçe bireler* (MTD, 110) 'They give a dress, a kerchief, a prayer rug, a face towel to mother-in-law'. *Mına kiyew **buldaktsı** keşe de kilde* (TXS II, 233) 'Son-in-law came to my place'.

In conclusion, the suffix ***-dachy, -dachi, -tachy, -tachi*** was actively used in records written in the Old and Middle Turkic period, had many functions, was added to verbs in context and was an attribute in the sentence, was substantivized and used in the meaning of the future tense. This form was not used in the records written after Middle

Turkic period; it was archaic and was out of use. Nowadays the suffix ***-dachy*** among the Turkic languages is used only in the Mishar dialect of the Tatar language: it is added to the stem bul- of compound words meaning relationship in Chistopolsky, Drozhzhanovsky, Khvalynsk, Kuznetsk and Sergachsky dialects. There were 4 variants of the suffix in the Old Turkic language, but there is only the form ***-dach/-dats*** in the Mishar subdialects. According to the examples, the participle with the suffix ***-dach/-dats*** is substantivized and used with different case-endings.

Mahmud Kashgari mentioned that the suffix ***-dachy*** was used in Oghuz, Kipchak, Yemek, Yagma, Argy, Suvar, Pecheneg and nomadic tribes' languages, and this peculiarity was common for all Turkic languages in the Old and Middle Turkic periods. According to Zajnap Korkmaz, as a peculiarity of the Oghuz languages of the classic Turkic literary language the suffix ***-dachy*** was used till the New Turkic period. This suffix was out of use in Turkic records after the Middle Turkic period, nowadays it is used in the Mishar dialect of the Tatar language of the Kipchak language group. This form and some other archaic language phenomena help to explain some issues in a new scientific way.

Acronyms and abbreviations

APG – Bedri Noyan (Çev.). Aşık Paşa-yı Velî Garipnâme. Ardıç Yay. Ankara, 1998. 422 s.

BH – Mustafa Canpolat. Behçetü'l-Hadaik fi Mev'izeti'l-Halâik (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara, 1965. 426 s.

BK D – Bilge Kağan Yazıtı Doğu Cephesi. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bogaziçi Yay. İstanbul, 1991. 191 s.

CC – K. Grönbech. Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen, 1942. 238 s.

H.-ts. – A. von Gabain. Die uigurische Übersetsug der Biographie Hüen-tsang-Biographie. SPAW. 1938. XXIX. Berlin, 1938. 506 s.

Kesir. XV. – Muhammet Yelten, Şirvanlı Mahmud. Târih – i İbn – i Kesîr Tercümesi (Giriş – İnceleme – Metin – Sözlük). 1998. 366 s.

KT D – Kül Tigin Yazıtı Doğu Cephesi. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bogaziçi Yay. İstanbul, 1991. 191 s.

KT G – Kül Tigin Yazıtı Güney Cephesi. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bogaziçi Yay. İstanbul, 1991. 191 s.

MTD – Materialy po tatarskoj dialektologii. Kazan': Tat. kit. näshr., 1990. 131 s.

MTDY – Jusupov F.Ju. Morfologija tatarskogo dialektnogo jazyka. Kazan: Fän, 2004. 592 s.

NF – Nehcü'l-Ferâdis. I-II Metin-Tıpkıbasım (Yay. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar). TDK Yay. Ankara, 2004. 758 s.

OİTD – Mahmutova L.T. Opyt issledovanija tjurkskih dialektov. Misharskij dialekt tatarskogo jazyka. M.: Nauka,, 1978. 270 s.

Suv – W. Radloff, S. Malov. Suvarnaprabhasa. Sutra zolotogo bleska. I-II. Bibliotheca Buddhica, XVII. Sanktpeterburg, 1913. 713 s.

T – Tonyukuk Yazıtı. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bogaziçi Yay. İstanbul, 1991. 191 s.

TM – Bajazitova F.S. Mishär dialekty. Ruhi miras: gailä-könkyresh häm jola terminologijase. Saransk, 2003. 286 b.

TT V B – W. Bang-G, Rachmatı-A. von Gabain. Türkische Turfan-Texte. Berlin, 1931. 402 s.

TTDS 1969 – Tatar teleneŋ dialektologik süzlege. Kazan:Tat. kit. näshr., 1969. 644 b.

TTDS 1993 – Tatar teleneŋ dialektologik süzlege. Kazan: Tat. kit. näshr., 1993. 459b.

TXS II – Tatar halyk söjläshläre. II tom. Kazan: Mägarif, 2008. 496 b.

U III – F.W.K Müller. Uigurica III. Berlin, 1922. 336 s.

U IV A – A. von Gabain. Uigurica IV. Berlin, 1931. 298 s.

References

1. *Nesrin Bayraktar*. Türkçede Fiilimsiler. TDK Yay. Ankara, 2004. 397 s. (in Turkish).
2. *Talat Tekin*. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, 2003. 272 s. (in Turkish).
3. *Marcel Erdal*. A grammar of Old Turkic. Brill-Leiden-Boston, 2004. 575 s. (in Turkish).
4. *Mecdut Mansuroğlu*. Türkçede -taçı Ekinin Fonksionları. İstanbul Ü. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi, VII (1-2), 1956. s. 105-108. (in Turkish).
5. *Kaşgarlı Mahmud*. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. II (Çev. Besim Atalay). TDK Yay. Ankara, 1992. 366 s. (in Turkish).
6. *Kaşgarlı Mahmud*. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. I (Çev. Besim Atalay). TDK Yay. Ankara, 1992. 530 s. (in Turkish).
7. *Zeynep Korkmaz*. Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler // Türk Dili Üzerine Araştırmalar. C. 1. TDK Yay. Ankara, 2005. s. 205-216. (in Turkish).
8. *Necmettin Hacıeminoğlu*. Karahanlı Türkçesi Grameri. TDK Yay. Ankara, 2003. 214 s. (in Turkish).
9. İbni-Mühennâ Lûgati (Haz. Aptullah Battal). TDK Yay. Ankara, 1988. 109 s. (in Turkish).
10. *Ali Fehmi Karamanlıoğlu*. Kıpçak Türkçesi Grameri. TDK Yay. Ankara, 1994. 164 s. (in Turkish).
11. *Melek Özyetgin A*. Ebû Hayvan "Kitâbû'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil". KÖKSAV Yay. Ankara, 2001. 798 s. (in Turkish).
12. *Gürer Gülsevin*. Eski Ekler. TDK Yay. Ankara, 1997. 156 s. (in Turkish).
13. Tarama Sözlüğü. URL: http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kelime=gelde% E7&kategori =veritm (in Turkish).

14. *Kemal Eraslan*. Eski Türkçe'de İsim-Fiiller. İstanbul, 1980. 174 s. (in Turkish).
15. *Zeynep Korkmaz*. Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi // Türk Dili Üzerine Araştırmalar. C. 1. TDK Yay. Ankara, 2005. s. 241-253. (in Turkish).
16. *Gürer Gülsevin*. Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler. Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi). C. 7. Ankara, 1998. s. 12-18. (in Turkish).
17. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Morfologija. M.: Nauka, 1988. 557 s. (in Russian).
18. *Safiullina F.S., Zäkiev M.Z.* Häzerge tatar ädäbi tele. Kazan: Məgarif, 1994. 320 b. (in Tatar)
19. Tatar grammatikasy. T. I. M.: INSAN; Kazan': Fiker, 1998. 512 b. (in Tatar)
20. Sovremennyj tatarskij literaturnyj jazyk. M.: Nauka, 1969. 384 s. (in Russian).
21. *Mahmutova L.T.* Opyt issledovanija tjurkskih dialektov. Misharskij dialekt tatarskogo jazyka. M.: Nauka, 1978. 270 s. (in Russian).
22. *Jusupov F.Ju.* Morfologija tatarskogo dialektnogo jazyka. Kazan: Fən, 2004. 592 s. (in Russian).
23. *Žäläj L.* Tatar teleneŋ tarihi morfologijäse (ocherklar). Kazan: Fiker, 2000. 288 b. (in Tatar).
24. *Shämgunova R.R.* Chistaj söjläsheneŋ morfologik häm sintaksik үzenchälekläre // Materialy po tatarskoj dialektologii. Vypusk 2. Kazan', 1962.s. 163-201. (in Tatar).

ТАТАР ДИАЛЕКТЛАРЫНДА БОРЫНГЫ ТӨРКИ ТЕЛ ЭЗЛӘРЕ: -*ДАЧЫ* КУШЫМЧАСЫНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Эрҗан Алкая,
Фрат университеты,
Төркия, Элазыг ш., университет шәһәрчеге торагы Р-2, №:8,
ealkaya16@gmail.com.

Төрки телләр гаиләсенең кыпчак төркеменә кергән татар теле өч диалектка бүленә: урта, көнбатыш (мишәр) һәм көнчыгыш (Көнбатыш Себер) диалектлары. Идел-Урал төбәгендә яшәүче татарларның күпчелеген тәшкил иткән Казан татарларыннан кала икенче зур төркемне мишәр диалекты вәкилләре алып тора. Татар әдәби теленең нигезендә урта диалект ятса да, аның үсешендә мишәр диалекты һәм сөйләшләре мөһим урын били. Әдәби телдән бик ераклашмаган булса да, мишәр сөйләшләренең үзара якынлыгы, диалектка гына хас үзенчәлекләр һәм борынгы тел күренешләренең саклануы күзәтелә.

Бу мәкаләдә татар халкының формалашуында әһәмиятле роль уйнаган, Россиянең төрле төбәкләрендә яшәүче мишәр диалекты вәкилләренең сөйләшләрендә очрый торган үзенчәлекләр карала. Борынгы төрки язма истәлекләр телендә теркәлгән -дачы кушымчасының бу төркем сөйләшләрдә сакланышы һәм куллану үзенчәлекләре тикшерелә.

Төп төшенчәләр: ***-дачы*** кушымчасы, татар теле, мишәр диалекты, төрки тел, борынгы төрки тел.

Борынгы төрки телдә - DAçI кушымчасы киләчәк заман хикәя фигыль һәм сыйфат фигыль ясауда катнашкан. Орхон язмаларында "r, l, n" тартыкларына тәмамланган нигезгә кушылган саңгырау -taçı/-teçi, сузыкларга һәм калган тартыкларга беткән нигезгә кушылган яңгырау -daçı/-deçi варианты ялгану очраклары теркәлгән [1: 97].

Беренче тапкыр әлеге кушымча Орхон текстларында күзәтелә: *ölteçi bodunug tirgürü igittim* (KT D, 29) 'үләчәк халыкны терелттем'; *eki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu* (T, 14) 'ике-өч мең киләчәк гаскәребез бармы'; *üküş ölteçi anta tirildi* (BK D, 31) 'күп үләчәк анда терелде'; *ölteçiçe sakınıgma türük begler bodun* (BK D, 2) 'үләчәкне уйлаучы төрки халык, бәгләр'. Мисаллардан күренгәнчә, җөмләләрдә -DAçI формасы атрибутив функциядә кулланылган һәм исемләшеп килгән [2: 171].

Орхон язмаларында әлеге кушымча алган фигыльләрнең төрле функцияләрдә кулланылуы күзәтелә. Сөйләү моментыннан соң үтәләчәк эш-хәлләрне белдереп, киләчәк заман хикәя фигыль мәгънәсендә килә: *tabgaç oguz kıtañ buçegü kabışsar kaltaçı biz* (T, 12-13) 'чинлеләр, кытайлар, угызлар – бу өчәү берләшсә, начар булачакбыз'; *ol yergerü barsar türük bodun ölteçi sen* (KT G, 8) 'ул җирләргә китсәң, төрки халык, үләчәксең'; *sü yorılım tedeçi* 'гаскәр йөртик, диячәк'; *ötüken yış olorsar bengü il tuta olortaçı sen* (KT G, 8) 'өтүкән

ешлыгында булсаң, мәңге ил тотып (идарә итеп) яшәячәксең’ [2: 187-188].

Борынгы уйгур истәлекләрендә ***-дачы*** кушымчалы фигыльләрнең атрибутив функциядә кулланылышы, исемләшү очракларының артуы күзәтелә. Мәсәлән: *törtdin yıŋak erdeçi begler* (U III, 2) ‘дүрт яктан тупланачак бәкләр’; *nom, boşgut boşgundaçı tüzünler* (TT V B, 52) ‘сабак алачак баш күтәрүчеләр’; *kelteçi arkış* (H.-ts., 76) ‘киләчәк кәрван’; *ordu karşı közeddeçi* (U III, 4) ‘урданы күзәтәчәк (кеше)’; *anıŋ utru turdaçı yok* (U IV, 283) ‘аңа каршы торачак юк’ һ.б. Уйгур чорында язылган текстларда кушымчаның юклык формасы - mAdAçI теркәлгән: *sizni* ***ayamadaçı agırlamadaçı*** *yok* (Ht V, 42) ‘сезне олыламаячак, хөрмәтләмәячәк юк’; ***sevmedeçi*** *idi yok* (Suv 579, 12) ‘сөйməячәк хуҗа юк’. Уйгур истәлекләрен өйрәнүче алман галиме Марсел Эрдал да бу чорда -mAdAçI кушымчалы сыйфат фигыльнең исемләшүе һәм контекстта төрле килеш кушымчалары белән кулланылышының ешаюы хакында белдерә [3: 289]. Уйгур дәвере истәлекләрендә кушымчаның киләчәк заман хикәя фигыль формасы буларак кулланылуы да теркәлгән: *aŋ kininte öŋi öŋi adrıltaçılar* (U III, 19) ‘иң соңында (һәр бере) аерым-аерым аерылачаклар’ [4: 106-107].

Караһанлы дәверендә язылган әсәрләрдә ***-дачы*** кушымчасы киләчәк заман сыйфат фигыль формасы буларак характерлана. Мәхмүд Кашгарлы, фигыльдән ясалган сыйфатларны барлаганда, хезмәтендә, ***-дачы*** кушымчасына тукталып, бу кушымчаның угыз, кыпчак, йемәк, йагма, аргу, сувар, пәчәнәк һәм күчмә халыклар телендә фигыльдән сыйфат ясагыч форма булуын аерып күрсәткән [5: 32]. Мисалга түбәндәге үрнәкләр китергән: *bardaçı er* ‘барачак ир’, *keldeçi er* ‘киләчәк ир’. Шулай ук кушымчаның сирәк булса да исемләшкән сыйфат фигыль нигезендә бирелгән үтәүче затны белдерүен искәртә [6: 24]. Ул хезмәтенең кушымчаны өйрәнүгә багышлаган битләрендә «... башка төрки халыклар телендә *tapın-guçı* ‘табынучы’*, yükün-güçi* ‘баш июче’ формасында йөргән фигыльләр угызларның телендә *tapın-daçı , yükün-deçi* шәкелен алыр» (DLT II, 168) дип язган. Әсәренең башка урыннарында теркәлгән *suwgar-daçı* ‘сугаручы’, *todgur-daçı* ‘туендыручы’, *togra-daçı* ‘турауы’ (DLT II, 256) кебек үрнәкләр Мәхмүд Кашгарлының фикерен раслый. Әсәрдә -taçı/-teçi кушымчасы ярдәмендә ясалган *tut-taçı* (DLT II, 296) ‘тотучы’, *bitit-teçi, közet-teçi* (DLT II, 218) ‘язучы’, ‘күзәтүче’һ.б. мисаллар урын алган [7: 215]. Кушымчаның, фигыль нигезенә ялганып, киләчәк заман сыйфат фигыль мәгънәсен белдерүен «Кутадгу Билиг»тә теркәлгән күпсанлы мисалларда күрәбез: *Bilip sözledeçi kişi bar öküş / Anı bildeçi er maŋa ked küsüş* (KB, 207) ‘Белеп сөйләячәк кеше бар күп / Аны аңлаячак ир миңа кадерле’; *Yaruttaçı erni yorık tilni bil* (KB, 162) ‘Инсанны яктыртачак татлы телнең кадерен бел’; *Tilekim söz erdi ay bilge bügü / Kidin keldeçike özüm sözlegü* (KB, 192) ‘Әй галим, хаким, теләгем сүз әйтү иде / Киләчәккә калачак сүзне җиткерү’ [8: 170]. Караһанлы чорында язылган әсәрләрдә кушымчаның киләчәк заман мәгънәсендә кулланылуы шактый чикле: *Yavuz iş uçuz ol isiz boldaçı* (KB, 901) ‘Явыз эш кадерсез, ул һәрвакыт начар булачак’; *Usal bolmagıl ay tirig boldaçı / Tirig bolduŋ erse özüŋ öldeçi* (KB, 1066) ‘Әй тереклектә калачак, усал булма / Терек булсаң да бер көн үләчәксең’ [8: 187].

Борынгы төрки чордан алып караһанлы дәверенәчә сузылган гасыр аралыгында язылган әсәрләр телендә -DAçI кушымчасын еш очратырга мөмкин, аның мәгънә күләме киң булган, киләчәк заман хикәя фигыль, сыйфат фигыль мәгънәләрен белдергән.

Урта төрки чор текстларында бу форма сирәк очрый. Кыпчак нигезле төрки телдә, Хәрәзм, Иске Анадолу өлкәләрендә язылган әсәрләрдә, нигездә, сыйфат фигыль күрсәткече буларак теркәлгән.

Мәсәлән, Хәрәзм төбәгендә язылган «Нәһҗел-Фәрадис» әсәрендә ***-дачы*** кушымчасының сыйфат фигыль мәгънәсе генә теркәлгән: *Ferişteler Taŋrı te'âlâdın peygambar 'asnuŋ kılmış kıldaçı zelletlerini yarlıkatu tileyürler* (NF, 4-4), ‘Фәрештәләр Тәңре тәгаләдән пәйгамбәр галәйһи әс-сәламнең килгән, киләчәк языкларын ярлыкатуны телиләр’; *Peygambar 'asnuŋ kelmiş keldeçi yazukını yarlıkamışdın soŋ magfiretini tilese ummatınga sezâ turur* (NF, 83-17) ‘Пәйгамбәр галәйһи әс-сәламнең килгән, киләчәк языгын ярлыкаганнан соң гафу теләсә, өммәтенә лаек булыр’. Хәрәзм язма истәлеге, тюркологиядә Ибне-Мөһанна сүзлеге буларак танылган өч телле (гарәпчә-төркичә-монголча) «Һилйатул-лисан вә Һулбәтүл-бәйан» сүзлегендә *sıgtaçı* ‘елатучы’ сүзендә -taçı кушымчасы исемләшкән сыйфат фигыль мәгънәсен белдерә [9: 61].

Кыпчак телле әсәрләрдә, асылда, сыйфат фигыль күрсәткече буларак кулланылган: keldeçi ay (T, 28) ‘киләчәк ай’, keldeçi yıl (T,107,

28) ‘киләчәк ел’ [10: 141], *tuvurdaçı kız* (CC, 151, 5) ‘тудырачак кыз’, *kökni, yerni yarattaçı* (CC, 137, 6) ‘күкне, җирне яраткан’ [4: 106], *barçamız öldeçibiz* (V56b, 22) ‘барыбыз үләчәкбез’, *Sunkur bardaçıdır* (V60b, 4-5) ‘Сункур барачактыр’ [11: 196].

Борынгы төрки телдә *-тачы, -тәчи, -дачы, -дәчи* вариантларында теркәлгән кушымчаның иске Анадолу төркичәсе белән язылган текстларда бары яңгырау вариантын очратабыз. XIII-XIV гасырларда язылган «Бәһҗәтүл-Һадаик», «Гарипнамә» истәлекләрендә *-дачы, -дәче* формасы сирәк очрый, ә XV гасыр язмаларында *-деч* кушымчасының киләчәк заман хикәя фигыль, сыйфат фигыль ясавы һәм исемләшү очраклары теркәлгән: *keldeçi yıl* (BH, 143-22) ‘киләсе ел’, *gelmişüŋ geldeçinüŋ ma’budı ol* (APG, 24-5) ‘килгәннең, киләчәкнең табына торган кешесе ул’, *ol kim dirildi öldeçi ol* (BH, 121-5) ‘ул кем терелде, үләчәк ул’ [1: 99], *geldeç yıl* (KŞ. 638; KŞ. 2155) ‘киләсе ел’ [12: 124], *geldeç evsim* (Kesir. XV, 399) ‘телгә киләчәк’ [13].

Тюркологиядә -DAçI кушымчасының төрки язма истәлекләрдә кулланылышын өйрәнүгә бәйле бай чыганак бар. Кемал Әрасланның бу юнәлештә язылган «Eski Türkçe’de İsim-Fiiller» хезмәтендә борынгы төрки, караһанлы дәвере язмаларында -DAçI формасы анализланган. Галим бу формалы фигыльнең аергыч ролендә килүен, исемләшүен һәм контекстта килеш кушымчалары белән төрләнешен, хикәя фигыль мәгънәсендә кулланылышын өйрәнә [14: 61-66]. Галим шулай ук -DAçI кушымчасының үзенчәлекләрен, функцияләрен һәм җөмләдәге күптөрле мәгънә мөнәсәбәтләрен тикшерә [14: 132, 134, 135, 139-151]. М.Мансуроглының «Türkçede -taçı Ekinin Fonksionları» мәкаләсендә борынгы һәм урта төрки чор язма истәлекләрендә кушымчаның мәгънә мөмкинлекләре барланган, борынгы төрки һәм урта төрки чорларда язылган әсәрләр теленнән үрнәкләр китерелгән [4: 105-108]. Нәсрин Байрактарның «Türkçede Fiilimsiler» монографиясендә -DAçI кушымчасының киләчәк заман сыйфат фигыль мәгънәләре [1: 96-99] һәм сыйфат фигыльнең исемләшү күренеше өйрәнелгән [1: 61-66].

Зәйнәп Коркмазның бу юнәлештә алып барган эзләнүләре бик нәтиҗәле. Ул Орхон-Енисей язуларында теркәлгән -тачы, -тәче, -дачы, -дәче кушымчасының киләчәк заман мәгънәсенә, шулай ук, исемләшеп, төрле килеш кушымчалары белән кулланылуына күзәтү ясый, бу форманың Мәхмүд Кашгарлы сүзлегендә кимүен күрсәтә һәм аның иске Анадолу төркичәсендә мәгънә мөмкинлекләрен ачыклый [7: 215]. Галим «Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi» мәкаләсендә бу проблемага янә әйләнеп кайта, сүзлектә урын алган әлеге кушымчаның традицион угыз теле үзенчәлеге булуын ассызыклый [15: 252-253]. З.Коркмаз фикерен куәтләп, яңа мисаллар белән исбатлап язылган Г.Гүлсәвин мәкаләсе шулай ук игътибарга лаек [16: 15]. Мәмлүк-кыпчак Мисыр дәүләтенең язма истәлеге булган «Китабе мәҗмуге тәрҗемани төрки вә гаҗами вә магули вә фарси» сүзлегендәге -дачы кушымчасы белән ясалган сүзләргә Мәләк Өзьетген дә игътибар иткән, мисаллар китергән: *keldeçi ay, keldeçi yıl.* Мәмлүк җирлегендә язылган башка әсәрләрдә, мәсәлән «Kitâbu’l-İdrâk Li Lisâni’l-Etrâk» сүзлегендә теркәлмәгән -daçı/-deçi кушымчасын төрекмән (угыз) телләре өчен хас форма дип саный [11: 197].

Борынгы төрки һәм урта төрки чорда иҗат ителгән әсәрләрнең телендә күп функциягә ия булган -дачы, -дәче, -тачы, -тәче формасы соңрак чорда язылган истәлекләр телендә очрамый. Мәҗдут Мансуроглу фикеренчә, бу кушымча – тар бер заман, ягъни борынгы төрки чордан урта гасыр язма истәлекләре теле өчен генә хас булып, төрки телләрдә кулланылыштан төшеп калган архаик форма. Бары тик татар теленең кайбер сөйләшләрендә генә -дачы кушымчасы сакланып калган, ди галим [4: 105]. Ә.Р.Тенишев бу күрсәткечнең караимнар һәм алтай төркиләре телендә очравын яза. Алтай төркиләрендә *алдачы* сүзе ‘үлем фәрештәсе, явыз рух’, караимнарда *билдәчи* сүзе ‘белгеч, галим’ мәгънәләрендә сакланган [17: 468].

Мәҗдут Мансуроглының ***-дачы*** кушымчасының бүгенге төрки халыклардан бары татар сөйләшләрендә генә очравы хакында әйтелгән фикере безне яңа эзләнүләргә этәрде. Чыннан да, борынгы төрки истәлекләрендә актив кулланылышта булган әлеге кушымчаның татар теленең мишәр диалектында гына саклануын һәм күп функциягә ия булуын ачыкладык.

Төрки телләрне төркемләгәндә, татар телен кыпчак, төньяк, төньяк-көнбатыш, Тау төркеменә кертеп карыйлар. XIX гасырның урталарында әкренләп җанлы сөйләм теле үзенчәлекләренә йөз тоткан татар әдәби теле XX гасыр башларына үзенең төзелеше белән бер-беренә якын торган диалектлар нигезендә тәмам формалашып бетә. Татар әдәби теленең нигезен урта һәм көнбатыш (мишәр) диалект-

лары тәшкил итә. Себер татарлары теле әдәби телгә карата пассив диалект булып торса да, татар әдәби теле белән якынлык күрсәтә [18: 17]. Мишәр диалекты түбәндәге сөйләшләрдән тора: 1) сергач сөйләше (Түбән Новгород өлкәсендә), 2) чистай сөйләше (Татарстанда һәм Самара өлкәсендә), 3) чүпрәле сөйләше (Татарстанда һәм Чувашиядә), 4) мәләкәс сөйләше (Ульяновск өлкәсендә), 5) хвалын сөйләше (Ульяновск өлкәсендә), 6) темников сөйләше (Мордовиянең көньяк-көнбатышында), 7) ләмбрә сөйләше (Мордовиянең көньяк-көнчыгышында), 8) кузнецк сөйләше (Пенза, Саратов һәм Волгоград өлкәләрендә), 9) мордва-каратай сөйләше (Татарстанда), 10) байкыбаш сөйләше (Башкортостанда), 11) шарлык сөйләше (Оренбург өлкәсендә), 12) стәрлетамак сөйләше (Башкортостанда) [19: 37].

Мишәр һәм урта диалектлар үзара шактый якын. Мишәр сөйләшләрен ике типка – ч-лаштыручыларга һәм ц-лаштыручыларга аералар. Ч-лаштыручы төркемгә – темников, ләмбрә, кузнецк, хвалын, мәләкәс, мордва-каратай һәм шарлык; ц-лаштыручы төркемгә сергач, чүпрәле, байкыбаш һәм стәрлетамак сөйләшләре керә. Чистай сөйләше катнаш, анда ч-лаштыру һәм ц-лаштыру күренешләре күзәтелә [20: 9-10].

Татар теленең мишәр сөйләшләрендә сыйфат фигыльнең -дач кушымчасы белән ясалу очрагы сакланган. Бигрәк тә чистай, чүпрәле, хвалын, кузнецк, сергач сөйләшләрендә ул фәкать бул- фигыленең нигезенә ялганып, *булдач/булдац* рәвешендә кулланыла. Мишәр диалектларын монографик планда өйрәнгән галимә Л.Т.Мәхмутова *-дач, -дац* кушымчасының туганлык, якынлык мәгънәсендәге сүзләргә ялгануына игътибар иткән: kilen buldaç ‘килен булачак’, kiyew buldaç ‘кияү булачак’, koda buldaç ‘кода булачак’ һ.б; eti buldaç ‘әти булачак’, apa/seŋel buldaç ‘апа/сеңел булачак’. *Булдач* сыйфат фигыле исемләшеп, тартым кушымчалары ала: kilen buldaç-ım ‘килен булачагым’, kilen buldaç-ıŋ ‘килен булачагың’, kilen buldaç-ı ‘килен булачагы’. [21: 80].

Ф.Юсупов бу форманы киләчәк заман сыйфат фигыль күрсәткече буларак карый, туганлык белән бәйле «кияү булдач кеше», «килен булдач» тезмәләрендә кулланылышын күрсәтә [22: 80]. Л.Җәләй дә ***-дачы*** кушымчасы белән ясалган сыйфат фигыльнең хәзерге телдә мәгънәсе тараюын, мишәр сөйләшләрендә гаилә төзелешенә караган берничә сүздә саклануын билгели: бу аның кияү булдачы, кәләш булдачы һ.б. [23: 241].

-дач кушымчасының мишәр сөйләшләрендә кулланылышы

I. -дач кушымчалы сыйфат фигыльнең исемләшүе

I.1. Баш килештә һәм тартым кушымчалары белән кулланылышы.

-дач формасы тартым кушымчасы белән кулланылып, җөмләдә ия яки тәмамлык булып килә: *Barıgız, kan'na **buldaçısın** da küregez* (TXS II, 233) ‘Барыгыз, кайнана булачакны күрегез’; Bu *kilen **buldaçları*** bula inde (OİTD, 180) ‘Бу килен булачаклары була инде’; *Kiyew **buldaçı*** da bik uŋgan inde (OİTD, 180) ‘Кияү булачак та бик уңган инде’; *Kan'n'a **buldaçları*** da big yej bit ele (OİTD, 180) ‘Кайнана булачаклары да бик яшь бит әле’; *Xatın **buldaçı*** tenle kitken istansaga, *ir **buldaçı**-*igençe kenne (OİTD, 180) ‘Хатын булачак төнлә киткән станциягә, ир булачагы икенче көнне’; *Savit persidetele **buldaçı*** katını (OİTD, 180) ‘Авыл советы рәисе булачак(ның) хатыны’.

I.2. Килеш кушымчалары белән кулланылышы. *-дачы* формалы сыйфат фигыль исемләшә һәм төрле килеш кушымчалары белән кулланыла, субьект, обьект мөнәсәбәтләрен белдерә. Мисаллар:

*Minem yaktan dürt par ertsi kilde ertsiler kildeler ilahi kadir mine yeş kilen **buldatsını** kütereb alıp agişek aldına kertep birdeler* (MTD, 105) ‘Минем яктан дүрт пар (әрчи) кунак килде, әрчиләр килделәр, илаһи кадир, мине, яшь килен булачакны, күтәреп алып ак ишек алдына кертеп бирделәр’;. *Minĭm kilen **buldatska** tege atrisnı birermen* (MTDY, 90) ‘Минем килен булачакка теге отрезны (кисәкне) бирермен’. Tırdı kene-tene şul minem *kilen **buldaçlarda*** (OİTD, 180) ‘Көне-төне минем килен булачакта торды’.

I.3. Күплек сан кушымчалары белән кулланылышы. -дач кушымчасына күплек формасы ялганып, субьект мөнәсәбәтен белдерә: *Tuyga koda **buldaçlar** kile digenner ide* (MTDY, 90) ‘Туйга кода булачаклар килә дигәннәр иде’.

I.4. Бәйлекләр белән кулланылышы. Тупланган материаллардан күренгәнчә, *-дач* кушымчалы исемләшкән сыйфат фигыль бәйлекләр белән дә кулланыла. Мәсәлән: *Kiyew **buldats** belen berge kat'tılar* (TXS II, 203) ‘Кияү булачак белән бергә кайттылар’. *Kilen **buldaçım** belen Çistayga bardık* (MTDY, 90) ‘Килен булачагым белән Чистайга бардык’.

II. Киләчәк заман сыйфат фигыль функциясендә кулланылышы

II.1. *-дач* кушымчасы ярдәмендә ясалган фигыльнең киләчәк заман мәгънәсе сөйләшләрдә сирәк очрый. Бу форманы тикшерү аның сыйфат фигыль мәгънәсендә һәм исемләшкән хәлдә кулланылышын күрсәтә [24: 168]:

Birnege ü bizeklere, almalı sölgeler, tsarşaw alıp kile kelen ***buldats*** *keşe* (TM, 57) ‘Бирнәгә өй бизәкләр, чаршау алып килә килен булачак кеше’.

Minem yaktan dürt par ertsi kilde ertsiler kildeler ilahi kadir mine yeş kilen ***buldatsını*** *kütereb alıp agişek aldına kertep birdeler* (MTD, 105) ‘Минем яктан дүрт пар (әрчи) кунак килде, әрчиләр килделәр, илаһи кадир, мине, яшь килен булачакны, күтәреп алып ак ишек алдына кертеп бирделәр’. *Barıgız, kan'na* ***buldaçısın*** *da küregez* (TXS II, 233) ‘Барыгыз, кайнана булачагын да күрегез’. *Kiyew* ***buldats*** *belen berge kat'tılar* (TXS II, 203). ‘Кияү булачак белән бергә кайттылар’. *Kilen* ***buldaçım*** *belen Çistayga bardık* (MTDY, 90) ‘Килен булачагым белән Чистайга бардык’. *Tuyga koda* ***buldaçlar*** *kile digenner ide* (MTDY, 90) ‘Туйга кода булачаклар килә дигәннәр иде’. *Minĭm kilen* ***buldatska*** *tege atrisnı birermen* (MTDY, 90) ‘Минем килен булачакка теге отрезны (кисәкне) бирермен’. *Savit persidetele* ***buldaçı*** katını (OİTD, 180) ‘Авыл советы рәисе булачакның хатыны’.

II.2. Заманга мөнәсәбәтсез, гомумән предметка хас булган билгене белдерү очраклары:

Tırdı kene-tene şul minem *kilen* ***buldaçlarda*** (OİTD, 180) ‘Көне-төне минем килен тиешлеләрдә торды’. *Bu kilen* ***buldaçları*** *bula inde* (OİTD, 180) ‘Бу килен тиешлеләре була инде’. *Kiyew* ***buldaçı*** *da bik uŋgan inde* (OİTD, 180) ‘Кияү тиешлеләре бик уңган инде’. *Kan'n'a* ***buldaçları*** *da big yej bit ele* (OİTD, 180) ‘Кайнана тиешлеләре дә бик яшь бит әле’. *Xatın* ***buldaçı*** *tenle kitken istansaga, ir* ***buldaçı****-igençe kenne* (OİTD, 180) ‘Хатын тиешлеләре төнлә киткән станциягә, ир тиешлесе икенче көнне’.

Мишәр сөйләшләрендә *-дач* кушымчасына тышкы яктан охшаш һәм мәгънәләре белән якын торган *-дакчы, -дакцы* формалары саклануына да игътибар иттек. Л.Т.Мәхмүтова бу кушымчаны борынгы төрки телдә кулланылган *-дукчы* формасы белән бәйләп карый [21: 181]. Әлеге кушымчалар бары бул- фигыле белән генә очрый. Ул аергыч функциясендә, исемләшкән хәлдә кулланыла:

Kiyew ***buldakçı*** *keşebez armiyege kitte* (MTDY, 90) ‘Кияү булачак кешебез армиягә китте’. *Kaynana* ***buldakçıga*** *külmek yawlık namazlık bit sörtkeçe bireler* (MTD, 110) ‘Кайнана булачакка күлмәк, яулык, намазлык, бит сөрткеч бирәләр’. *Mına kiyew* ***buldaktsı*** *keşe de kilde* (TXS II, 233) ‘Миңа кияү булачак кеше дә килде’.

Йомгаклап әйткәндә, борынгы төрки һәм урта төрки дәвердә иҗат ителгән истәлекләр телендә ***-дачы, -дәче, -тачы, -тәче*** кушымчасы актив кулланылган, күп функциягә ия булган, контекстта, фигыльләргә ялганып, аергыч функциясендә, исемләшкән хәлдә һәм киләчәк заман хикәя фигыль мәгънәсендә килгән. Урта төрки дәвердән соң язылган әсәрләр телендә бу форма теркәлмәгән, архаиклашып, кулланылыштан төшеп калган. Хәзерге чорда ***-дачы*** кушымчасы төрки телләрдән бары тик татар теленең мишәр диалектында: чистай, чүпрәле, хвалын, кузнецк һәм сергач сөйләшләрендә бул- нигезенә ялганып, туганлык мәгънәсе салынган тезмә сүзләрдә генә сакланып калган. Борынгы төрки текстларда кушымчаның дүрт варианты да теркәлгән булса, мишәр сөйләшләрендә бары *-дач/-дац* формасы гына күзәтелә. Мисаллардан күренгәнчә, *-дач/-дац* кушымчалы сыйфат фигыль исемләшә һәм төрле килеш кушымчалары белән кулланыла.

Мәхмүд Кашгарлы ***-дачы*** кушымчасының угыз, кыпчак, йемәк, йагма, аргу, сувар, пәчәнәк һәм күчмә халыклар телендә очравын билгеләсә, борынгы һәм урта төрки чорларда әлеге күрсәткеч барлык төрки телләр өчен уртак формага әверелә. Зәйнәп Коркмаз фикеренчә, ***-дачы*** формасы, классик төрки әдәби телнең угыз телләре күрсәткече буларак, яңа төрки чорга кадәр кулланылышта булган. Урта гасырдан соң төрки язма истәлекләр телендә очрамаган бу кушымча безнең көннәрдә кыпчак төркеменә кергән татар теленең мишәр диалектында сакланып калган. Мишәр сөйләшләрендә яшәвен дәвам иткән борынгы ***-дачы*** формасы һәм башка архаик тел күренешләре төрки телләрнең формалашуына кагылышлы кайбер мәсьәләләрне яңача фәнни нигездә аңлатырга мөмкинлек бирә.

Шартлы кыскартулар

APG – Bedri Noyan (Çev.). Aşık Paşa-yı Velî Garipnâme. Ardıç Yay. Ankara, 1998. 422 s.

BH – Mustafa Canpolat. Behçetü'l-Hadaik fi Mev'izeti'l-Halâik (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara, 1965. 426 s.
BK D – Bilge Kağan Yazıtı Doğu Cephesi. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bogaziçi Yay. İstanbul, 1991. 191 s.
CC – K. Grönbech. Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen, 1942. 238 s.
H.-ts. – A. von Gabain. Die uigurische Übersetsug der Biographie Hüen-tsang-Biographie. SPAW. 1938. XXIX. Berlin, 1938. 506 s.
Kesir. XV. – Muhammet Yelten, Şirvanlı Mahmud. Târih – i İbn – i Kesîr Tercümesi (Giriş – İnceleme – Metin – Sözlük). 1998. 366 s.
KT D – Kül Tigin Yazıtı Doğu Cephesi. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bogaziçi Yay. İstanbul, 1991. 191 s.
KT G – Kül Tigin Yazıtı Güney Cephesi. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bogaziçi Yay. İstanbul, 1991. 191 s.
MTD – Материалы по татарской диалектологии. Казань: Тат. кит. нәшр., 1990. 131 с.
MTDY – Юсупов Ф.Ю. Морфология татарского диалектного языка. Казан: Фән, 2004. 592 с.
NF – Nehcü'l-Ferâdis. I-II Metin-Tıpkıbasım (Yay. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar). TDK Yay. Ankara, 2004. 758 s.
OİTD – Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. М.: Наука, 1978. 270 с.
Suv – W. Radloff, S. Malov. Suvarnaprabhasa. Sutra zolotogo bleska. I-II. Bibliotheca Buddhica, XVII. Sanktpeterburg, 1913. 713 s.
T – Tonyukuk Yazıtı. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bogaziçi Yay. İstanbul, 1991. 191 s.
TM – Баязитова Ф.С. Мишәр диалекты. Рухи мирас: гаилә-көнкүреш һәм йола терминологиясе. Саранск, 2003. 286 б.
TT V B – W. Bang-G, Rachmatı-A. von Gabain. Türkische Turfan-Texte. Berlin, 1931. 402 s.
TTDS 1969 – Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан: Тат. кит. нәшр., 1969. 644 б.
TTDS 1993 – Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан: Тат. кит. нәшр., 1993. 459 б.
TXS II – Татар халык сөйләшләре. II том. Казан: Мәгариф, 2008. 496 б.
U III – F. W. K Müller. Uigurica III. Berlin, 1922. 336 s.
U IV A – A. von Gabain. Uigurica IV. Berlin, 1931. 298 s.

Әдәбият

1. *Nesrin Bayraktar*. Türkçede Fiilimsiler. TDK Yay. Ankara, 2004. 397 s.
2. *Talat Tekin*. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, 2003. 272 s.
3. *Marcel Erdal*. A grammar of Old Turkic. Brill-Leiden-Boston, 2004. 575 s.
4. *Mecdut Mansuroğlu*. Türkçede -taçı Ekinin Fonksionları. İstanbul Ü. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi, VII (1-2), 1956. s. 105-108.
5. *Kaşgarlı Mahmud*. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. II (Çev. Besim Atalay). TDK Yay. Ankara, 1992. 366 s.
6. *Kaşgarlı Mahmud*. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. I (Çev. Besim Atalay). TDK Yay. Ankara, 1992. 530 s.
7. *Zeynep Korkmaz*. Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler // Türk Dili Üzerine Araştırmalar. C. 1. TDK Yay. Ankara, 2005. s. 205-216.
8. *Necmettin Hacıeminoğlu*. Karahanlı Türkçesi Grameri. TDK Yay. Ankara, 2003. 214 s.
9. İbni-Mühennâ Lûgati (Haz. Aptullah Battal). TDK Yay. Ankara, 1988. 109 s.
10. *Ali Fehmi Karamanlıoğlu*. Kıpçak Türkçesi Grameri. TDK Yay. Ankara, 1994. 164 s.
11. *A. Melek Özyetgin*. Ebû Hayvan «Kitâbû'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil». KÖKSAV Yay. Ankara, 2001. 798 s.
12. *Gürer Gülsevin*. Eski Ekler. TDK Yay. Ankara, 1997. 156 s.
13. Tarama Sözlüğü. http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kelime=gelde% E7&kategori =veritm
14. *Kemal Eraslan*. Eski Türkçe'de İsim-Fiiller. İstanbul, 1980. 174 s.
15. *Zeynep Korkmaz*. Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi // Türk Dili Üzerine Araştırmalar. C. 1. TDK Yay. Ankara, 2005. s. 241-253.
16. *Gürer Gülsevin*. Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler. Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi). C. 7. Ankara, 1998. s. 12-18.
17. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988. 557 с.
18. *Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З.* Хәзерге татар әдәби теле. Казан: Мәгариф, 1994. 320 б.
19. Татар грамматикасы. Т. I. М.: ИНСАН; Казань: Фикер, 1998. 512 б.
20. Современный татарский литературный язык. М.: Наука, 1969. 384 с.
21. *Махмутова Л.Т.* Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. М.: Наука, 1978. 270 с.
22. *Юсупов Ф.Ю.* Морфология татарского диалектного языка. Казан: Фән, 2004. 592 с.
23. *Җәләй Л.* Татар теленең тарихи морфологиясе (очерклар). Казан: Фикер, 2000. 288 б.
24. *Шәмгунова Р.Р.* Чистай сөйләшенең морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләре // Материалы по татарской диалектологии. Выпуск 2. Казань, 1962. с. 163-201.

СЛЕДЫ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ЯЗЫКА В ТАТАРСКИХ ДИАЛЕКТАХ: ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ АФФИКСА -*ДАЧЫ*

Эржан Алкая,
Фратский университет,
Турция, г.Элазыг, университетский городок Р-2, №:8,
ealkaya16@gmail.com

В татарском языке, относящемся к кипчакской группе тюркской семьи языков, выделяются три диалекта: средний, западный (мишарский) и восточный (язык сибирских татар). Среди татар, проживающих в Поволжско-Уральском регионе, представители мишарского диалекта занимают второе место по численности после казанских татар. В основе татарского литературного языка лежит средний диалект, однако в развитии языка мишарский диалект и его говоры также занимают важное место. Несмотря на близость мишарских говоров к литературному языку, в них наблюдаются диалектные особенности и сохранение древних языковых явлений.

В данной статье рассматриваются особенности говоров мишарского диалекта, представители которого играли важную роль в формировании татарского народа и в настоящее время проживают в разных регионах России. Исследуются сохранение и особенности употребления в данных говорах аффикса –дачы, зафиксированного в языке древнетюркских письменных источников.

Ключевые слова: аффикс -*дачы*, татарский язык, мишарский диалект, тюркский язык, древнетюркский язык.